

ETUDES FROM TRUSSO'S¹ PASTეტიუდები თრუსოს² წარსულიდან**NINO SHIOLASHVILI**

Doctor of History, Associate Professor
of St. Andrew the First-Called University of
Georgian Patriarchate
Chavchavadze No. 53 a, Tbilisi, Georgia
ORCID: 0000 – 0003 – 3527 – 5920
nshiolashvili@yahoo.com, +995599451039

TAMAR PKHALADZE

Doctor of History, Associate Professor
of Sukhumi State University
Politkovskaya st. 61, Tbilisi, Georgia
ORCID:0000 0001-7512 -177X
tamar.pkhaladze@iliauni.edu.ge, +995593301575

LIA AKHALADZE

Doctor of History, Associate Professor
of Sokhumi State University
Politkovskaya st. 61, Tbilisi, Georgia
ORCID 0000 – 0003 – 4478 - 4989
liaahaladze@sou.edu.ge, +995577170723

GVANTSA BURDULI

Doctor of History,
St. Andrew the First-Called University of
Georgian Patriarchate
Chavchavadze No. 53 a, Tbilisi, Georgia
ORCID:0000- 0001-8657-3683
g.burduli@sangu.edu.ge, +995555999685

GELA KISTAURI

Doctor of History
St. Andrew the First-Called University of
Georgian Patriarchate
Chavchavadze No. 53 a, Tbilisi, Georgia
ORCID :0000 – 0002 – 6643 - 9740
gela.kistauri@yahoo.ge, +995 558 136380

---

¹ The group of researchers refers to Truso, Mna George and the villages at their entrance.

² მკვლევართა ჯგუფი გულისხმობს თრუსოს, მნის ხეობას და მათ შესასვლელში არსებულ სოფლებს.

Abstract

The historical-geographical and geopolitical location of Georgia determined the frequency of migration processes in the territory of our country from the early period. For centuries, ethnic groups from the Middle East and the North were settling here. Over time, some of the migrants merged with the local population or other ethnic groups, while others retained their cultural identity until the end. An objective study of the history of the state of Georgia and the ethno-cultural features of its population is impossible without comparing the way of life of the Georgian people and the ethnic groups living in Georgia, observing the differences and similarities of the elements of traditional cultures.

The article examines the cultural identity factors of the population of the highland Trusso located in the Central Caucasus. For centuries, the gorge played a strategic role in the border defense system of the northern gate of the Kingdom of Georgia, and even today it has not lost its importance in the northern border zone of Georgia with the Russian Federation. Due to the migration processes mentioned above, from the 18th century, the Trusso Gorge became an area of Georgian-Ossetian cultural relations. Nevertheless, the analysis of existing and newly discovered historical sources and field expedition materials reveals that Trusso and Mna Gorge have preserved the main characteristics and cultural values of the ethno-cultural identity created by the ancestors of Georgians.

Keywords: Trusso; population; culture; values; identity factors; studies of the past.

ნინო შიოლაშვილი

ისტორიის დოქტორი,

საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის
სახელობის ქართული უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი

საქართველო, ქ. თბილისი, ჭავჭავაძის № 53 ა

ORCID: 0000 – 0003 – 3527 - 5920

nshiolashvili@yahoo.com, +995599451039

თამარ ფხალაძე

ისტორიის დოქტორი,

სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი

საქართველო, ქ. თბილისი, პოლიტკოვსკაიას ქ. 61

ORCID:0000 0001-7512 -177X

tamar.pkhaladze@iliauni.edu.ge, +995593301575

ლია ახალაძე

ისტორიის დოქტორი,
სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი
საქართველო, ქ. თბილისი, პოლიტკოვსკაიას ქ. 61
ORCID 0000 – 0003 – 4478 - 4989
liaahaladze@sou.edu.ge, +995577170723

გვანცა ბურდული

ისტორიის დოქტორი,
საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის
სახელობის ქართული უნივერსიტეტის მოწვეული სპეციალისტი
საქართველო, ქ. თბილისი, ჭავჭავაძის № 53 ა
ORCID:0000-0001-8657-3683
g.burduli@sangu.edu.ge, +995555999685

გელა ქისტაური

ისტორიის დოქტორი,
საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის
სახელობის ქართული უნივერსიტეტის მოწვეული სპეციალისტი
საქართველო, ქ. თბილისი, ჭავჭავაძის № 53 ა
ORCID :0000 – 0002 – 6643 - 9740
gela.kistauri@yahoo.de, +995 558 136380

აბსტრაქტი. საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიულმა და გეოპოლიტიკურმა მდებარეობამ, ჩვენი ქვეყნის ტერიტორიაზე მიგრაციული პროცესების სიხშირე ადრეული პერიოდიდან განაპირობა. საუკუნეების განმავლობაში აქ მკვიდრდებოდნენ, ახლო აღმოსავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან მოსული ეთნიკური ჯგუფები. დროთა განმავლობაში მიგრანტთა ნაწილი ადგილობრივ მოსახლეობაში ან სხვა ეთნიკურ ერთეულებში გაითქვიფა, სხვებმა კი ბოლომდე შეინარჩუნეს თავიანთი კულტურული იდენტობა. საქართველოს სახელმწიფოს ისტორიისა და მისი მოსახლეობის ეთნო-კულტურული თავისებურებების ობიექტური შესწავლა შეუძლებელია ქართველი ხალხისა და საქართველოში მცხოვრებ ეთნიკურ ჯგუფთა ყოფაცხოვრების წესის ურთიერთშედარების, ტრადიციულ კულტურათა ელემენტების განსხვავებებსა და მსგავსებებზე დაკვირვების გარეშე.

ნაშრომში შესწავლილია ცენტრალურ კავკასიონზე მდებარე მაღალმთიანი თრუსოს მოსახლეობის კულტურულ იდენტობათა ფაქტორები. ხეობა საუკუნეების მანძილზე, საქართველოს სამეფოს ჩრდილოეთ კარიბჭის სასაზღვრო-თავდაცვით სისტემაში სტრატეგიულ

როლს ასრულებდა და დღესაც არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა რუსეთის ფედერაციასთან არსებულ საქართველოს ჩრდილოეთ სასაზღვრო ზოლში. ზემოთხსენებული მიგრაციული პროცესებიდან გამომდინარე, XVIII საუკუნიდან თრუსოს ხეობა ქართულ - ოსური კულტურული ურთიერთობების არეალი აღმოჩნდა. მიუხედავად ამისა, არსებული და ახლადგამოვლენილი საისტორიო წყაროებისა და საველე ექსპედიციის მასალების ანალიზი ცხადყოფს, რომ თრუსომ და მნის ხეობამ შემოინახა ქართველთა წინაპრების მიერ შექმნილი ეთნოკულტურული იდენტობის ძირითადი მახასიათებლები და კულტურული ფასეულობები.

სამიეზო სიტყვები: თრუსო; მოსახლეობა; კულტურა; ფასეულობანი; იდენტობის ფაქტორები; წარსულის ეტიუდები.

შესავალი. თრუსო და მნის ხეობები მიმდებარე სოფლებით წარსულში საქართველოს ისტორიული მხარის - „ხევის“ ნაწილი იყო და ქართველური მოდგმის ტომებით - ჯერ წანარებით, მოგვიანებით დვალებით იყო დასახლებული. XIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან, ჩრდილოეთ კავკასიის ველებზე მცხოვრები ოსური ტომების შევიწროვება დაიწყო ახლადდაარსებულმა ოქროს ურდოს სახელმწიფომ. საცხოვრებელი ადგილებიდან აყრილი დევნილი ოსური მოსახლეობა პირველად კავკასიის მთებში, საქართველოს სამეფოს ჩრდილოეთ სასაზღვრო მხარეს დვალეთს და კავკასიონის სამხრეთ კალთებს აფარებს თავს. წერილობითი წყაროები ადასტურებენ, რომ ცენტრალურ კავკასიონზე ოსთა შემოსვლა არ იყო მშვიდობიანი, რასაც დვალეთიდან თრუსოსა და მნის ხეობების მიმართულებით დვალური მოსახლეობის ნაწილის გადასახლება და ქართული წარმომავლობის დვალთა და წანართა ინტეგრაცია მოჰყვა. XIV საუკუნეში, გიორგი V (1318-1346) ბრწყინვალემ სპეციალური სამართლებრივი ნორმები შექმნა. ჩამოსახლებულ ოსთა ნაწილი თავიანთ საცხოვრისს დაუბრუნდა, ხოლო ნაწილი გაქართველდა. მოწესრიგდა ქართულ-ოსური ურთიერთობები, რომელიც წინა საუკუნეებში ტრადიციულ, კეთილმეზობლურ და ზოგჯერ ნათესაურ კავშირებსაც ეფუძნებოდა.

XV საუკუნის დასაწყისში საქართველოს სამხრეთ საზღვრებთან მოძალებული სხვადასხვა სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების წინააღმდეგ ბრძოლის პირობებში, გაერთიანებული საქართველოს უკანასკნელ მეფეებს უჭირდათ კავკასიის გადაღმა მცხოვრებ უმართავ სამხედრო ძალებთან გამკლავება. XV საუკუნის ბოლოს საქართველოს სამეფოს დაშლის შემდეგ, ქვეყნის ერთიანი სასაზღვრო და თავდაცვითი სისტემა მოიშალა. მართალია, დვალეთი, თრუსოსა და მნის ხეობები ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა და ტრადიციულად სამეფო მიწებს წარმოადგენდნენ, მაგრამ ქვეყანაში არსებული შინაპოლიტიკური ბრძოლის პირობებში სასაზღვრო ზოლზე მცხოვრები მოსახლეობის ოსთა გახშირებული თავდასხმებისგან დაცვა შეუძლებელი აღმოჩნდა.

ოდესღაც ქართველთა წინაპრების საცხოვრისი თრუსოს ხეობა, მნის ხეობასთან და ხეობების შესასვლელში - სოფელ კობის მიმდებარედ არსებულ სოფლებთან ერთად, დღეს დაცლილია მოსახლეობისგან და ნასოფლარებს მოიცავს.

კვლევის მეთოდები. ნაშრომში გამოყენებულია ისტორიულ მეცნიერებაში აპრობირებული ისტორიულ-შედარებითი და ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ანალიზის, წყაროების ციკლური შესწავლისა და სისტემური ანალიზის მეთოდები. ჩატარდა სავსე სამუშაოების შედეგად მოკვლეული მასალის ემპირიული ანალიზი, დამუშავდა სხვადასხვა სახის ქართული და უცხოური ისტორიული წყაროები, თბილისის არქივებსა და სტეფანწმინდის ისტორიულ მუზეუმში გამოვლენილი ახალი საარქივო მასალების, სავსე ექსპედიციის დროს შესწავლილი და იდენტიფიცირებული წერილობითი ძეგლების, თავდაცვითი, საცხოვრებელი და საეკლესიო ნაგებობების ინტერდისციპლინარული, კომპლექსური კვლევის საფუძველზე ნაშრომში წარმოდგენილია თრუსოს და მნის ხეობის ისტორიული წარსული, დაზუსტებულია რეგიონის მოსახლეობის კულტურულ იდენტობათა მთავარი ფაქტორები.

კვლევის შედეგი. თრუსოს კვლევამ გამოავლინა რეგიონის მოსახლეობის კულტურული იდენტობისთვის გადამწყვეტი მნიშვნელობის ნიშნები: კოლექტიური ისტორიული მეხსიერების ძველი ნარატივები, ტრადიციები, ენა, რელიგია, წეს-ჩვეულებები, ისტორიული არტეფაქტები, დამწერლობის ძეგლები და სხვა. მიუხედავად, საუკუნეების მანძილზე გამოვლილი სასაზღვრო მხარისთვის დამახასიათებელი რთული ისტორიისა, თრუსომ შეინარჩუნა და დღემდე შემოგვინახა ქართველთა წინაპრების მიერ შექმნილი იდენტობის ძირითადი მახასიათებლები: თავდაცვითი და საცხოვრებელი ნაგებობები ტრადიციული, ქართული კულტურული სამყაროსთვის დამახასიათებელი ფორმებით, წერილობითი ტრადიცია, ქართული ანბანით შესრულებული წარწერები, რომელთა ასოების მოხაზულობა, გრაფემათა სტილიზაცია და სხვა მაიდენტიფიცირებელი ფორმები ანალოგებს პოულობენ სვანეთის, ხევის, ჯავახეთის და საქართველოს მთის რეგიონების სხვა წარწერებთან. აღსანიშნავია, რომ მთის რეგიონების წერილობით კულტურაში გამოვლენილი მცირე ლოკალური ვარიანტები დამახასიათებელი და ცნობილია ძველი ანბანების განვითარების ისტორიისთვის. თრუსოში არსებული საერო და საეკლესიო არქიტექტურის მრავალსაუკუნოვანი ფორმები, რელიგიური იდენტობა და განწყობები, მცირე ფორმის არტეფაქტების ერთიანობა ქმნის მოსახლეობის მთავარ კულტურულ ფასეულობათა საერთო სურათს.

დისკუსია. თრუსოს მოსახლეობის კულტურული იდენტობის შემცველი ნარატივი ასახულია ქართულ და უცხოურ წერილობით წყაროებში, რომელთა მიხედვით თერგის ხეობა, უძველესი დროიდან, მთლიანად წანართა ქართველური ტომით ყოფილა დასახლებული. შემდგომ ხანებში მათ დიდი როლი ითამაშეს კახეთის სამთავროს წარმოქმნაში. წანარები სათავეში უდგებიან არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლას და თანდათან კახეთის ბარში სახლდებიან. კახეთის ბარში მათი მიგრაცია ეკონომიკური ვითარებითაც იყო გამოწვეული (თოფჩიშვილი, 2016: 49).

ქართული სამყაროსადმი წანართა მიკუთვნება უდავო უნდა იყოს, რადგან მათი თავდაპირველი განსახლების-ხევის ტოპონიმიკა და ეპიგრაფიკა ქართულია. წანარეთი შედიოდა წილკნის საეპისკოპოსოს შემადგენლობაში, სადაც ღმრთისმსახურება ქართულ ენაზე აღევლინებოდა ე. ი. წანარები, სხვადასხვა კლასიფიკაციის წყაროების მიხედვით, სრულიად აშკარაა,

რომ ენით და ეკლესიით, ანუ კულტურულ–ისტორიული სახით, იყვნენ ქართველთა წინაპარი ტომები (ჯაფარიძე, 2012: 89).

ეყრდნობა რა კოლექტიური ისტორიული მეხსიერების ნარატივს – ქართულ საისტორიო ტრადიციას, რ. თოფჩიშვილი აცხადებს, რომ დაახლოებით XIII საუკუნიდან წანარებისგან დაცლილ წანარეთის ტერიტორიის ნაწილს – თრუსოს მნის ხევამდე ოსებისგან შევიწროვებული ძირძველი ქართული ეთნიკური ჯგუფი დვალები იკავებენ. ამავე დროს, ისტორიული წანარეთის მეორე დიდ ნაწილსაც სახელი ეცვლება და ხევად იწოდება (თოფჩიშვილი, 2016: 50).

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ის თხზულებაში მეექვსე საუკუნის ქართლის პოლიტიკურ ვითარებაზე საუბრისას, კერძოდ კი, სასანიდური ირანის მიერ ქართლში მეფობის გაუქმებისა და ირანელთა მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ჩრდილო კავკასიასთან დამაკავშირებელი გადასასვლელების დაკავების ამბებთან ერთად მოხსენიებულია წანარეთის ხევი „და ვითარცა მეფობად დაესრულა ქართლს შინა, სპარსნი განძლიერდეს და ერთი და სომხითი დაიპყრეს. ხოლო ქართლი უმეტესად დაიპყრეს. და კავკასიათა შევიდეს და კარნი ოვსეთისანი აიგნეს და ერთი დიდი კარი ოვსეთვე და ორნი დვალეთს და ერთი პარჭუანს დურძუკეთისასა, და იგი მთიულნი გომარდად დაადგინნეს. და სხუად ვინმე კაცი დაიდგინნეს მთავრად წანარეთისა ჳევსა და მორჩილებაჲ დასდევს მისი“ (მოქცევაი, 1963: 94-95).

მოგვიანო ხანის ისტორიულ ძეგლებში მოხსენიებული „ჳევის“ ადგილმდებარეობას შეესაბამება „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ის „წანარეთის ხევი“. ვახუშტი ბაგრატიონი, როდესაც აღწერს დღევანდელი ხევის მდებარეობას და მის მოსაზღვრე ტერიტორიებს, სხვა ადგილას კიდევ იმასაც აღნიშნავს, რომ „ჳევი“ შეცვლილი სახელია „არამედ ჳევი - აღნიშნულია -, რომელი აღვსწერეთ ქართლსა ზედა, არს დუალეთისავე, გარნა ვინაფთგან მტკიცედ დაიპყრეს მეფეთა ქართლისათა, იგი უწოდეს შეცვლილითა სახელითა ჳევად, ვინაფთგან არს ჳევი შუენიერი“ (ვახუშტი, 1973: 634; ცაგარეიშვილი, 2012: 251).

წანარეთი X საუკუნის შემდეგ სამ პატარა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ კუთხედ დაიშალა: თრუსოდ, მნად და ხევად. მნა თრუსოსა და ხევს შორის მოქცეულ ცალკე შუა მიკრორეგიონს რომ წარმოადგენდა ეს კარგად ჩანს „ძეგლი ერისთავთა“-ს თხზულებიდან, რომლის მიხედვითაც, თრუსოელნი და მნაველნი ურთიერთ დაპირისპირებულნი არიან. თრუსოდან წანარების მიგრაციის შემდეგ, ამ ტერიტორიაზე სხვა ქართული ეთნოგრაფიული ჯგუფი დვალები მოვიდნენ (თოფჩიშვილი, 2019: 34-35). ზემოთხსენებულ წყაროებზე დაყრდნობით, როლანდ თოფჩიშვილი განმარტავს, რომ ისტორიული წანარეთიდან, წანართა ბარში გადასახლების გამო, თერგის ხეობიდან/წანარეთის ხევიდან წანარეთი გაქრა და დარჩა მარტო „ხევი“, რომლის მოსახლეობასაც დღეს მოხვევებს ვუწოდებთ (თოფჩიშვილი, 2019: 32).

ერთიანი საქართველოს სამეფოს არსებობის მანძილზე თრუსო საქართველოს სახელმწიფოს ჩრდილოეთ სასაზღვრო სისტემის ნაწილი იყო და ქართული ეთნიკური ტომებით, ჯერ წანარებით, ხოლო დვალთა მიგრაციის შემდეგ, დვალურ-წანარული მოსახლეობით იყო წარმოდგენილი. ამ დროს თრუსო და ჩრდილოეთით მდებარე სასაზღვრო მიწები სამეფო დომენის ნაწილი იყო და მას საქართველოს სამეფო კარი განაგებდა. XI-XIII საუკუნეების ქართული საისტორიო მწერლობა და ლიტერატურა ამ რეგიონს გამოარჩევდა, არამარტო

როგორც სახელმწიფოს თავდაცვითი სისტემით, არამედ ბაგრატიონთა სამეფო ხელისუფლებისადმი განსაკუთრებით ერთგული მოსახლეობით.

„ისტორიანი და აზმანი შარავანდეთანი“-ს თხზულების ცნობით, როდესაც, თამარ მეფემ აჯანყებული ფხოველების დასამორჩილებლად ივანე ათაბაგი გაგზავნა მთაში, მოხვედრებთან ერთად აქ დასახელებულ მთიელებს შორის თრუსოელები არ არიან მოხსენიებულნი, როგორც რ. თოფჩიშვილი შენიშნავს, ივანე ათაბაგის ლაშქრობის დროს XII საუკუნეში, თერგის სათავეებში ცალკე ეთნოგრაფიული ჯგუფი თრუსოელი ჯერ ჩამოყალიბებული არ იყო, რის გამოც არ იხსენიებიან თრუსო და თრუსოელი (თოფჩიშვილი, 2019: 32-33).

XIII-XIV საუკუნეების მიჯნაზე საქართველოს სამეფო კარზე შექმნილი მძიმე პოლიტიკური მდგომარეობის გამო თრუსო რამდენჯერმე იქნა დარბეული საქართველოს მეფეების დავით VIII-ისა და მისი ნახევარძმა ვახტანგ III-ის დაპირისპირების გამო. იმ დროს, როდესაც მეფე ვახტანგი და მისი ერთგული ერისთავი შალვა ქვენიფნეველი მონღოლებს ურდოში ახლდნენ, დავით მეფემ ქვენიფნეველის მამული - ცხრაზმისხევი ააოხრა. ურდოდან მობრუნებულმა ქვენიფნეველმა და ვახტანგ III-მ დავით VIII-ის მომხრე მთიულეთი, ხევი და დვალეთი დალაშქრეს: „მაშინ მოწუნეს და მოაოჯრნეს ყოველნი ჳევინი დვალეთისანი და შემუსრნეს და დაარღვენეს და ყოველნი ციხენი **თრუსუით** აჩაბეთამდის“ - აღნიშნულია ქვენიფნეველთა საგვარეულო მატეანეში (დოლიძე 1965: 106).

ერთგულების ნიშნად მეფე ვახტანგ III-მ „მიუბოძა შალვას **თრუსუი**, ლუდაჲ, გაგასძენი, მლეეთე, არაჯუეთი, ჳანდოჲ, ყანჩაეთი, აბაზასძეთა მამული, ძაგნაკორნანი, დილუამი, გავაზი... აწერისჯევი, ბეჯუშე, და ყოველთა დიდებულთა მისთა უმჯობეს ხედვიდა (დოლიძე 1965: 106)“. ამრიგად, XIV საუკუნის დასაწყისიდან თრუსოს ქსნის ერისთავები დაეპატრონნენ.

დაახლოებით 1628 წლიდან ზურაბ არაგვის ერისთავმა ხევი დაიმორჩილა, თრუსოც ამ დროიდან მის მფლობელობაში უნდა გადასულიყო და არაგვის საერისთავოს შემადგენლობაში 1743 წლამდე იყო - მანამ, სანამ საერისთავო თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე II-ის მიერ არ იქნა გაუქმებული. არაგვის საერისთავოს გაუქმებას წინ, 1742 წელს, საერისთავოში დაწყებული გლეხთა აჯანყება უძღვოდა, რომლის მთავარი მიზეზი ბეგარა-გადასახადების გადიდება და მებატონე ერისთავების სისასტიკე იყო. აჯანყებაში გლეხებთან ერთად ერისთავების უკმაყოფილო აზნაურობაც მონაწილეობდა. აჯანყება რამდენიმე წელი გაგრძელდა და მთელი საარაგვო მოიცვა, მათ შორის ხევი და თრუსოც. აჯანყებულებმა მოკლეს არაგვის ერისთავები, თავს დაესხნენ ქართლის ფეოდალების სახლ-კარს, აიკლეს და დაიტაცეს დიდძალი ქონება. აჯანყებულებმა თავიანთ ბატონად მეფე თეიმურაზ II მიიწვიეს. მეფე ჯარით შევიდა საერისთავოში და აჯანყებულებს ძველი დაწესებული გადასახადების შენარჩუნებას დაჰპირდა. სამაგიეროდ მათგან მორჩილება მოითხოვა, მეთაურებს მძევლები გამოართვა და საერისთავოში თავისი მოხელეები დანიშნა. თუმცა, ამით საერისთავოს პრობლემა არ მოგვარდა. 1746 წელს აჯანყებამ ახალი ძალით იფეთქა და იგი ქსნის საერისთავოსა და დიდი ლიახვის ტერიტორიაზეც გავრცელდა. ამჯერად, ქართლ-კახეთის მეფეებმა აჯანყებულები იარაღით დაიმორჩილეს. თეიმურაზ II ქართლის ჯარით ქსნის საერისთავოში შევიდა და ვანათს დადგა. ერეკლე II-მ კახეთის ჯარით ანაზური დაიჭირა. მეფეებმა ორივე საერისთავოს გზები შეკრეს. ერეკლემ პირველად არაგვის ხეობის აჯანყებულ ოსებს შეუტია - „ორმოცი კომპი

აიღეს, დაწვეს, *თრუსი* დაატყვევეს და ყოვლის გზით ყათლანი უყვეს, რომ რისხვა ღმრთისა დასცეს“ - გადმოგვცემს პაპუნა ორბელიანი (ორბელიანი, 1981: 113). „...რა ეს ამბავი და არაგვის ოსის წახდენის ამბავი შეიტყვეს ქსნის ერისთვის ოსთა, მოვიდნენ მაშინვე ვანათს და შემოეხვეწნენ მეფეს თეიმურაზს, ყოვლის კეთილის საფუძველსა და მოსთხოვეს დანაშაულის ფარვანი და მოსცეს სრული ზეგარა“ (ორბელიანი, 1981: 113).

არაგვის საერისთავოს გაუქმების შემდეგ იგი საუფლისწულო მამულად გამოცხადდა და მათ შორის თრუსოს ერეკლე II-ის შვილები ჯერ ვახტანგი -1743-1756 წწ., ხოლო მისი გარდაცვალების შემდეგ მის ძმას, ლევან ბატონიშვილი 1756-1781 წწ. მართავდა. ლევანის გარდაცვალების შემდეგ, 1781 წლიდან 1803 წლამდე არაგვის საუფლისწულო მამულის მფლობელი ვახტანგ (ალმასხან) ბატონიშვილი იყო.

კულტურული იდენტობა გამოხატულია *თრუსოს მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკური და სამეურნეო ყოფის* ამსახველ მასალებშიც. უფლისწულებს თრუსოში, კობსა და მნაში თავისი მოხელეები - მოურავები და ნაცვლები ჰყავდათ დანიშნული. XVIII საუკუნის მიწურულს თრუსოს მოურავად ნინია კობიაშვილი, ხოლო ნაცვლები გოგია და ნინია ნაზლაიძეები იხსენიებიან. ამავე პერიოდში მნის მოურავი იყო ოტია ზანდუკელი, ხოლო კობის მოურავი - ჭიალაშვილი (ლიტ. მუზ, დოკუმენტი N16597). ერეკლე II-ის მოლარეთუხუცეს ელისბარის მიერ გაცემული სიგელის თანახმად მეფეს იასე ჩქარიაულისთვის კობის, უხათისა და თოლგოთის ნაცვლობა უბოძებია (სტეფანწმინდის მუზეუმი: დოკუმენტი #1067 (მანამდე, ერისთავების მმართველობის დრო, თოლგოთის, კობის, უხათის და მათ შორის ღუდის მოურავად ჯანუყა ნაზლაიძე იხსენიება (ქრონიკები, 1967:). მოურავებისა და ნაცვლების მოვალეობაში გადასახადების აკრეფა, მოსახლეობის აღწერა და ომიანობის შემთხვევაში მეომრების გამოყვანა შედიოდა.

ისევე როგორც ქართლ-კახეთის მოსახლეობა, თრუსოელებიც სხვადასხვა სახის სახელმწიფო გადასახადს იხდიდნენ, მათ შორის იყო მიწის გადასახადი, რომელსაც „ყალანი“, იგივე „საკომლო“ ეწოდებოდა. გადასახადი ყოველ ორ წელიწადში ერთხელ 5 ცხვარს, ხოლო მესამე წელს 12 ცხვარს შეადგენდა. სათარხნო მიწაზე მსახლობელი გლეხები კი მხოლოდ „სამასპინძლოს“ იხდიდნენ, რომელიც სამეფო კარის ან უფლისწულების მიერ წარგზავნილი მოხელეების გამასპინძლებას ითვალისწინებდა. „სამასპინძლო“ ძირითადად პირუტყვის სახით გროვდებოდა. თრუსოს სათარხნო მიწაზე მსახლობელი გლეხებისთვის „სამასპინძლოდ“ დაწესებული იყო სამ წელიწადში ერთხელ სამი ძროხის ან ცხენის მიცემა (Акты, Том VII: 349). XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობისთვის დაწესდა ლეკთა დაქირავებული ჯარის ქირისთვის განკუთვნილი ახალი სახელმწიფო გადასახადი „სალეკო“, რომელსაც მთის მოსახლეობა და მათ შორის თრუსოს გლეხები ნატურით იხდიდნენ (ხეც, 3906).

რუსეთის მმართველობის დროს თრუსოს მოსახლეობის გადასახადები გაიზარდა და თითოეული საკომლო 12 ცხვრით დაიბეგრა, ხოლო სათარხნო ნაკვეთი - ძროხით, რაც ყოველწლიურად ცხვარზე გადასახადი 1 მანეთს, ხოლო ძროხაზე 5 მანეთს შეადგენდა (Акты, 1878: 349).

თრუსოში მარცვლეულის სახეობებიდან ძირითადად მოჰყავდათ ქერი, რაც დამახასიათებელია აღმოსავლეთ საქართველოს მთის რეგიონის მოსახლეობის სამეურნეო ცხოვრებისთვის. სოფელ ზაქაგორის მახლობლად მცირე ტერიტორიაზე თესავდნენ ხორბალს; მიწას ხნავდნენ გუთნით და წყვილი ხარებით. მოსახლეობის ძირითად სამეურნეო საქმიანობას მეცხვარეობა და მესაქონლეობა წარმოადგენდა, საამისოდ თრუსოში შესანიშნავი საძოვრები და სათიბები იყო. მატყლისაგან ამზადებდნენ საკმაოდ კარგ ქეჩებს, ყაბალახებს, ნაბდებს, მაუდისგან ქსოვდნენ შალს (იგი ასევე ცნობილია „ოსური მსხვილი შალის“ სახელითაც (ხეც, 12398); რძისგან ამზადებდნენ ყველს, ხოლო ტყავისგან ქურქებს და ქამრებს. თავიანთ ნაწარმს ჰყიდნენ როგორც საქართველოს სამხედრო გზაზე, ასევე გასაყიდად მიჰქონდათ თელავსა და თბილისში (Акты, 1978: 349).

საკელესიო ადმინისტრაციული დაყოფით თრუსო XV საუკუნის საბუთის მიხედვით სამთავისის სამწყსოში შედიოდა და სამთავნელისთვის „პური ვ [6], სოფლის თავს სამ-სამი დრამად, თვითო ზურგიელი, ქალამანი ვ [6] და საბელი დ [4]“ -ს გადახდა ევალეზოდა (დოლიძე, 1970: 198). ამავე დროს, თრუსოს და მნის მოსახლეობას გერგეტელ საყდრიშვილთა მიმართაც გარკვეული ვალდებულება - „მოკიდებულის“ - სტატუსი გააჩნდათ - „...მნაველთა ადგა მათ მ[ო]კიდესა...თრუსოველთა ადგა ჯურთიელ-ყანობელთა მოკიდეს“ - აღნიშნულია გერგეტის სულთა მატთანის 1439 წლის საბუთში. დოკუმენტი „მოკიდებულის“ სტატუსის შესახებ ზუსტ განმარტებას არ იძლევა, მაგრამ, როგორც მეცნიერები ფიქრობენ, მნაველებს, თრუსოელებს და მათთან ერთად ჯურთიელ-ყანობელთ ხევის დანარჩენ სოფლებთან შედარებით მონასტრის მიმართ შედარებით იოლი ვალდებულებები გააჩნდათ (შარაშიძე, 1954: 247). ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია ალექსანდრე ყაზბეგის ცნობა, იმის თაობაზე, რომ თრუსოელები მწერლის სიცოცხლეშიც კი გერგეტის მონასტრის ყოველწლიურად კომლზე თითო მათარა ქერს სწირავდნენ. „ამ წმ. სამების მონასტრისათვის გერგეტლებს... მთელს ხევში და თრუზოს (sic) ხეობაშიაც კი კომლზედ ყოველ წლივ თითო მათარა (ე.ი. ფუთნახევარ ანუ 12 კილოგრამ) ქერს აძლევენ“-ო, აღნიშნავს მწერალი (მოჩხუბარიძე, 1880, N156).

XVIII საუკუნის 30-იან წლებამდე ქართულ წერილობით დოკუმენტებში თრუსოში არაქართველი მოსახლეობის შესახებ ცნობები არ დასტურდება. ყველაზე ადრინდელ დოკუმენტებში, როგორც არის „ძეგლი ერისთავთა“ (XIV-XV სს. მიჯნა), „გერგეტის სულთა მატთანე“ (1439 წ.), „სამთავისის სამწყოს დრამისა და შესავლის წიგნი“ (XV ს.) თრუსოში მოსახლეობის არსებობის შესახებ ცნობები არ იძებნება. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან, საერისთავოს საუფლისწულო მამულად გადაქცევის შემდეგ, თრუსოში ახალმონაშენე ოსური სოფლების შესახებ ცნობები უკვე მოგვეპოვება. ამ საკითხის შესახებ გარკვეული წარმოდგენის შექმნის შესაძლებლობას ვახუშტი და იოანე ბატონიშვილების ნაშრომები, ასევე სახელმწიფო გადასახადის გადამხდელთა სიები იძლევიან.

ვახუშტის ცნობით, თრუსოს „მოსახლენი არიან ოსნი, დვალნი“. ანუ XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში უკვე შერეული მოსახლეობა იყო - ადგილობრივი ქართველი დვალელები და მოსული - ოსები (ვახუშტი, 1973: 357). XVIII საუკუნის ბოლო პერიოდის დოკუმენტები ადასტურებენ, რომ ჩრდილო კავკასიიდან ქართლში ოსთა დიდი ჯგუფების ორგანიზებული გადმოსახლება განხორციელებულა. მაგალითად, 1799 წელს გიორგი XII თავაურელ ოსებს

სწერდა: „ჩვენ მაგიერად *თაგაურთ ოსებს, რომელნიც ხიზნით აქ გადმოსასვლელნი ხართ*, ასრე გეუწყოსთ. მერმე, რადგან *კიდევ გარდმოსვლა მოგინდომებიათ ხიზნით*, ჩვენც ჩვენი აზნაურ-რიშვილი გაბაშვილი ნინია გამოგვიგზავნია და ჩვენგან დაბარებულს სიტყვას ყველას ეს გაიმბობსთ. თქვენც ასე ხათრიჯამნი იყავით, რომ როგორც სანატრელი კელმწიფე მამა ჩვენი მწყალობელი იყო თქვენი, ჩვენ კიდევ უფრო მწყალობელნიც ვიქნებით და კარგათ თვალყური გვეჭირება თქვენზედ. ჩვენს სახასოდ ყმად იქნებით, რომ სხვას ვისმე თქვენთან საქმე არავისრა ექნება, *კარგს ბინას და ადგილს გამოვირჩევთ და ასეთს ადგილს დაგაყენებთ, რომ კარგა გაგედლებინებოდესთ*. ჯერ ხანათ ისევ დილომს უნდა ჩამოხვიდეთ და იქ დასდგეთ და მერმე სადაც *კარგს ალავს გამოვარჩევთ, რომ თქვენიც მოსაწონი იქნება, იქ დაგაყენებთ და სიმაგრესაც გაგიკეთებთ*. სანამ ხვნისა და თესვის ბინა დაგედებათ, მანამდე სულადის მოცემით ჩვენ გაგაძლებინებთ...“ (ხცე, Qd-1617).

როგორც დოკუმენტებიდან ჩანს, საქართველოს სამეფო კარი თაგაურელ ოსებს არაგვის საერისთავოს ტერიტორიაზე გადმოსახლებისა და დამკვიდრების საშუალებას აძლევდა და სათანადო პირობებსაც უქმნიდა. ამის კიდევ ერთი დასტურია 1790 წლით დათარიღებული იოანე სახლთუხუცესის წერილი გორის მამასახლისისადმი, რომელშიც იგი ავალეებს, რომ არაგვის ოსები პურით, ღვინით და ყველით უზრუნველყოს (ხცე, Hd-12580).

თვით ოსებიც ხედავდნენ ქართველი მეფეებისა და ბატონიშვილების მათდამი მზრუნველობას, ერთგულებას უცხადებდნენ საქართველოს სამეფო კარს და საჭიროების შემთხვევაში აჯანყებული ბატონიშვილების გვერდით იბრძოდნენ. 1801 წელს რუსეთის მიერ ქართლ-კახეთის სამეფოს ანექსიის შემდეგ საქართველოში რამდენიმე ანტიკოლონიური და ანტი-ბატონყმური აჯანყება მოხდა, მათ შორის 1804 წლის სოციალურ ნიადაგზე დაწყებულ მთიულეთის აჯანყებაში თრუსოს მოსახლეობა აქტიურად იყო ჩართული: 1804 წლის 4 ივნისს პოლკოვნიკი თავადი ერისთავი პავლე ციციანოვს აჯანყების შესახებ წერილობით მოახსენებდა: „...5-ჯერ გამოვიგზავნეთ რაპორტი თქვენს ბრწყინვალეობას, 2 რაპორტი აჯანყებულმა მთიულეებმა დაიჭირეს და 2 რაპორტი წამოვიდა ქსნის გავლით... მთიულეთის ხალხი დაახლოებით 1000 კაცი მოვიდა კობში. *თრუსოდან ოსებიც, დაახლოებით 100 კაცი შეუერთდა მათ...მთიულეთისა და თრუსოს ხალხმა კობიდან წაიღეს სურსათ-სანოვაგე და ტყვია-წამალი...* (Акты, 1868: 307-308). აღნიშნული წერილიდან ჩანს, რომ თრუსოელი ოსები მონაწილეობდნენ 1804 წლის მთიულეთის აჯანყებაში, რომელიც რუსეთის იმპერიის წინააღმდეგ ქართველთა ეროვნულ-განმანთავისუფლებელ ბრძოლის ერთ-ერთი ბრწყინვალე ფურცელია. მართალია აჯანყება დამარცხდა, მაგრამ იმპერია დარწმუნდა, რომ ქართველები სახელმწიფოებრივი ინსტიტუტების გაუქმებას ასე მარტივად არ შეეგუებოდნენ. სამწუხაროდ, რუსეთის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ მიმართული ეროვნული მოძრაობები საქართველოში წარუმატებელი აღმოჩნდა.

რუსეთის მიერ ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ შეიქმნა ცენტრალური, რუსეთის გუბერნიების მსგავსი მმართველობა. ქართლ-კახეთის სამეფო ხუთ მაზრად გაიყო და თრუსო, ისევე როგორც ხევი, დუშეთის მაზრაში გაერთიანდა.

თრუსოს მოსახლეობის დემოგრაფიისა და კულტურული იდენტობის ამსახველ ცნობებს ვხვდებით უცხოელ მოგზაურთა და დიპლომატთა წიგნებში, რომლებიც მოგვითხრობენ

თრუსოს ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობების, ისტორიული წარსულის, ტრადიციული ყოფისა და სამეურნეო ცხოვრების შესახებ. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია იოჰან გიულდენშტედტის, დიტრიხ კრისტოფ ფონ რომელის, გოტფრიდ მერცბახერისა და სახვათა ცნობები (ახალაძე, შიოლაშვილი, ფხალაძე, ბურდული, ქისტაური, 2021: 7-10). მაგალითად, გერმანელი მეცნიერი იოჰან გიულდენშტედტი მოგვითხრობს წიგნში თრუსოში მცხოვრები ქართველებისა და ოსების სამეურნეო საქმიანობისა და ყოფითი კულტურის მსგავსებაზე, ადგილობრივი თემების მმართველ პირებზე. თრუსოში გიულდენშტედტი ასახელებს ქართველებით და ოსებით დასახლებულ სოფლებს: რესი, სივერაუტი, გიმარა, ცოცოლთა, ბურმასეკი, ხუძანი ან კარათყაუ, ვალანდებძე, დალაგდენძე, ბარსი, სუათისი, აბანო და ქეთრისი. ავტორი მიუთითებს, რომ ეს მხარე თავიდან არაგვის ერისთავის მფლობელობაში შედიოდა, თუმცა, საერისთავოს გაუქმების შემდეგ, ქართლ-კახეთის მეფეს, ერეკლე II-ს დამორჩილდნენ (გიულდენშტედტი, 1962: 65). მეორე გერმანელი ისტორიკოსი, ეთნოგრაფი და ფილოლოგი დიტრიხ კრისტოფ ფონ რომელი, (1781-1859) აცხადებს, რომ ქვეყნის ჩრდილოეთში ქართველებთან ერთად არიან ოსები, რომლებიც ქართველ თავადებს ემორჩილებიან; ებრაელებს კი ყველგან შეხვდებით. ისინი ცხოვრობენ შევიწროების გარეშე. რადგან ქართველთა ჭირს და ლხინს თანაბრად იზიარებდნენ“ (რომელი, 2011: 26-27).

მოსახლეობის კულტურულ იდენტობათა განსაზღვრისას განსაკუთრებული ადგილი ენიჭება თავდაცვითი ხასიათის ნაგებობებს, საცხოვრებელი სახლების ტიპებს და საეკლესიო არქიტექტურის ფორმებს. საგულისხმოა, რომ უცხოელ ავტორთა ცნობებს შორის გვაქვს ამ სახის ინფორმაცია. მაგალითად ფრანგი მხატვრის ანრი ბლანშარის (1805-1873), სწავლული არქეოლოგისა და მოგზაურის, ეთნოგრაფისა და ნატურალისტის ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს (1798-1850) წიგნებში აღწერილია თრუსოს ბუნებრივი გარემო და არქიტექტურული ძეგლები, მათ შორის თავდაცვითი ნაგებობები. საყურადღებოა გიულდენშტედტის მსჯელობა ხეობის დასახლებულ პუნქტებზე (კობი, მნა, ოქროყანა, ნოგყაუ), იმ დროს არსებულ და დღეისთვის განადგურებულ ტაძრებზე (კობი), ქრისტიანულ სალოცავებზე, საყარაულო კოშკებსა და სიმაგრეებზე (ოქროყანა, კობი), სანადირო ადგილებსა და სამიწათმოქმედო ტრადიციებზე (დიუბუა დე მონპერე 1840: 261).

უცხოელ მოგზაურთა წიგნებში აღწერილი სოფლები დღეს ნასოფლარებადაა ქცეული, თუმცა მათი იდენტიფიცირება მარტივად ხდება, რადგან თავდაცვითი და საცხოვრებელი ხასიათის ნაგებობები დღემდე შემორჩენილი, რაც ხელს უწყობს თრუსოს მოსახლეობის კულტურული იდენტობების განსაზღვრასა და რეგიონში დაცული კულტურის სიმბოლოების, ისტორიული არტეფაქტების შესწავლას. ხეობაში დღემდე დაცული და შემორჩენილი თავდაცვითი ნაგებობები, საეკლესიო ხუროთმოძღვრება და საცხოვრებლის ტიპები, მსგავსებას პოულობენ აღმოსავლეთ საქართველოს მთის სხვა რეგიონების მატერიალურ კულტურასთან.

თრუსოს ნასოფლარებს ერთიანი სისტემური დაგეგმარება აქვს. უმეტესწილად ნასოფლარები შედგება საცხოვრებელი უბნის (ზოგიერთ სოფლებში უბნების), კოშკურა სახლის და თავდაცვითი კოშკისგან. საცხოვრებელ უბნებს შორის მოედანია მოქცეული, სადაც მოსახლეობა თავს იყრიდა და მნიშვნელოვან საკითხებს წყვეტდა. ნასოფლარებში ზოგჯერ

გვხვდება საკულტო ნაგებობებიც, ეკლესიების ნაშთი. ზოგჯერ ეკლესია-მონასტრები ნასოფლარების გარეთ, შემალღებულ ან ხეობისთვის თვალსაჩინო ადგილზე არის აგებული. ეს მიუთითებს საეკლესიო ცხოვრების მნიშვნელობასა და როლზე რეგიონის მოსახლეობაში.

საცხოვრებელი სახლები ძირითადად ორსართულიანია, ნაგებია ნატეხი ქვით. სართულშუა გადახურვა თითქმის ყველგან განადგურებულია. ამ სახლებში პირველი სართული სამეურნეო დანიშნულების იყო და იგი შედარებით დაბალი და ნაკლებად განათებულია. შესასვლელს ვიწრო და დაბალი სარკმელი აქვს, თუმცა გარედან საგრძნობლად შევიწროვებული. მეორე სართულზე საცხოვრებელია და პირველი სართულისგან განსხვავებით კარები აქ უფრო დიდი და ფართოა. ზოგიერთ სახლზე დღემდე შემორჩენილია გარედან მიდგმული, მეორე სართულზე ასასვლელი მასიური კიბე. ამ ტიპის ძველი საცხოვრებელი ნაგებობები დამახასიათებელია აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ყველა ისტორიულ-გეოგრაფიულ კუთხეში, ასევე დასავლეთ საქართველოს მთის ზონაში. მათგან განსხვავებით თრუსო დღეს დაცარიელებულია და შემორჩენილი არტეფაქტები წინა საუკუნეების დროს გვიჩვენებენ.

დასახლებული უძველესი არტეფაქტების გარდა, მოსახლეობის კულტურული იდენტობის შესწავლისას ბუნებრივია გვერდს ვერ ავუვლით თრუსოს ხეობის წერილობით ძეგლებს, რომლებიც კულტურული იდენტობის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მახასიათებელია და მასში სრულად ვლინდება იდენტობის დინამიკური ბუნება, რომლის საფუძველზე ხდება კულტურული, ან ეთნო-კულტურული იდენტობის ყველაზე თვალსაჩინო და მკაფიო აღქმა.

იდენტობის ცნობილი მკვლევარი ენტონი დევიდ სმითი ეთნიკურ და ნაციონალურ იდენტობებს კულტურული იდენტობის მოდელად მიიჩნევს. თავის მხრივ, კულტურული იდენტობა ეთნიკური და ნაციონალური იდენტობის საფუძველია (სმითი 2004: 32 -39). ამა თუ ერის, ხალხის, მოსახლეობის კულტურული ფასეულობები არის ტრადიციები, სიმბოლოები, ფოლკლორი, მითები და ლეგენდები, რომელშიც ასახულია მოცემული საზოგადოების კოლექტიური მეხსიერება. კულტურულ ფასეულობათა მრავალფეროვნებაში, ერთ-ერთი წამყვანია წერილობითი კულტურა, რომელიც გამოხატავს მისი შემქმნელი ერის წამყვან მისწრაფებებს.

თრუსოს წერილობითი კულტურა მთლიანად ეპიგრაფიკული ძეგლებითაა წარმოდგენილი, მათ შორის გამოიყოფა ორი განსხვავებული ეპოქა: *პირველში ჩანს*, შუა საუკუნეების საქართველოსთვის დამახასიათებელი წერილობითი კულტურა და ხოლო მეორეში - XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან რუსეთის იმპერიის მიერ დაწყებული გარუსების პოლიტიკა, რაც ასახულია რუსულენოვან საფლავის ქვის ეპიტაფიებში. ქართული წარწერების ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი X საუკუნეა, ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი XX საუკუნე. შემორჩენილი წარწერების უმრავლესობა საფლავის ქვის ეპიტაფიებია, რომლებიც ძირითადად, დათარიღებულია XVIII, XIX, ან XX საუკუნის დასაწყისით. ყველაზე ძველი ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლი ამოკვეთილია მნის ღმრთისმშობლის სახელობის ეკლესიის სამხრეთ ფასადზე, სამირკვილიდან პირველივე ქვაზე. წარწერა დათარიღებულია - X საუკუნით და მოგვითხრობს ტაძრის მშენებლობის ისტორიას (გაგომიძე, 2021: 129-130). ექსპედიციის დროს მოძიებულ მასალაში გვაქვს, როგორც ასომთავრული, ასევე მხედრული დამწერლობით შესრულებული წარწერები და რამდენიმე განუსხურებული გრაფიმა.

მიუხედავად იმისა, რომ შუა საუკუნეების ქართული წარწერები მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი, ხაზგასმით აღვნიშნავთ, რომ ამ ეპოქაში სხვა წერილობითი კულტურა, გარდა ქართულისა, რეგიონის ეპიგრაფიკაში არ იკითხება. თრუსოს და მნის ხეობებში გამოვლენილი საფლავის ქვის ეპიტაფიები ადგილობრივი მოსახლეობის კოლექტიური კულტურული იდენტობის გამოძახილია და მის ერთ-ერთ მძლავრ ფაქტორად უნდა ჩაითვალოს.

საფლავის შემკობა და ეპიტაფიების კვეთა მრავალი ქვეყნის კულტურის ნაწილია და იგი პირდაპირ უკავშირდება ამ ქვეყნის სოციალურ ტრადიციულ ყოფას, დამოკიდებულებას გარდაცვლილი ადამიანისა და ზოგადად გარდაცვალების მიმართ. მაგრამ, მას, როგორც სიკვდილ-სიცოცხლის ფილოსოფიური გააზრების ესთეტიკას, აქვს გაცილებით სხვა ღირებულებითი დატვირთვა, ის ტრადიციულ ყოფაში არის ბუნებრივად, ადამიანთა მენტალობისა და კულტურული იდენტობის შეულამაზებლად ასახული არტეფაქტი. საფლავის ქვის ეპიტაფიების ენა, დამწერლობა, ტექსტის შინაარსი და სიკვდილთან დამოკიდებულება (გარდაცვალება თუ სიკვდილი, მიცვალებული თუ მკვდარი) სხვადასხვა ეთნოფსიქოლოგიის ერებთან, ცხადია, სხვადასხვა კულტურისა და იდენტობის მანიშნებელია (ახალაძე, 2021: 57): თრუსოსა და მნის ხეობების ქვის ეპიტაფიები, როგორც „ბეჭედნი საფლავისანი ჰგიენ აღუტეხელად“ და სიმბოლოებით დატვირთულ ჩვენს სამყაროში, გარდაცვლილთა კულტურული იდენტობის საუკეთესო მცველები არიან.

მნის, აზანოს, შევარდენის, ოქროყანის სამაროვნებზე იდენტიფიცირებულ საფლავის ქვის ეპიტაფიებში დასახელებული გუდიაშვილები, მირაქაშვილები, სუხიშვილები, ასევე გუდიევიები, მირაქაევიები, ქუქიევიები და ა.შ. ქართული ძირის გვარებია. თითოეული მათგანის საფლავის ქვის ოსტატი იცნობს ეპიტაფიის ამოკვეთის ქართულ ტრადიციას, იცავს წესებს, ან ისევე უშვებს შეცდომებს როგორც სხვა კუთხის ქვის ოსტატები.

კულტურის სოციალური ბუნებაა, ასახოს სოციალური მემკვიდრეობით მიღებული კოლექტიური ცოდნის ის საგანძური, რომელსაც ინდივიდი იღებს თავისი ჯგუფისაგან. თრუსოს ეპიტაფიები მემკვიდრეობით მიღებული კოლექტიური ცოდნის საგანძურია, რომელიც შემორჩენილია ქართული ენის, ქართული დამწერლობის, ეპიტაფიის ტექსტის გადმოცემა - გაფორმების ხერხებითა და შინაარსით და წარმოადგენენ მათი პატრონების ეთნოფსიქოლოგიური და კულტურული იდენტობის ყველაზე მყარ და შეუცვლელ სიმბოლოებს. იდენტობის ამ სიმბოლოებს ვერ ცვლის ხელოვნურად შექმნილი და ჩანაცვლებული ახალი სიმბოლოები, ამ სიმბოლოებს ვერ ერევა ისტორია (ახალაძე, 2021: 58).

თრუსოს და მნის ხეობის წერილობითი ძეგლები ერთმნიშვნელოვნად მიუთითებენ, რომ საუკუნეების მანძილზე, თრუსო იყო ქართული წერილობითი კულტურის გავრცელების არეალი. უფრო მეტიც, პალეოგრაფიული თვალსაზრისით, თრუსომ, როგორც საქართველოს მთის ისტორიულ-გეოგრაფიულმა რეგიონმა ქვის კალიგრაფიული სკოლის თავისებური, ლოკალური ვარიანტი შექმნა. ამ ლოკალური ვარიანტის ნიმუშია თრუსოს სტელის მხედრული წარწერა, რომელშიც ოსტატი „მთავარანგელოზის საყდარზე“ მოგვითხრობს. თრუსოსა და მნის ხეობების მომდევნო პერიოდის მხედრული ანბანით შესრულებული წარწერები თრუსოს სტელის წარწერაში დაფიქსირებული ანბანის მინაბამს წარმოადგენს.

რაც შეეხება რუსულენოვან საფლავის ქვის ეპიტაფიებს, ისინი დათარიღებულია XIX საუკუნის 70-იანი წლების მომდევნო ხანით და ძირითადად საბჭოთა პერიოდის წარწერებია.

თრუსოს ხეობაში საუკუნეების მანძილზე მიმდინარე მოსახლეობის ცვლილებების პროცესი და დინამიკა, ბუნებრივია აისახა რეგიონის წერილობით კულტურაში, რომელიც სხვადასხვა საუკუნეში, სხვადასხვა სიხშირით, ან საერთოდ არ არის წარმოდგენილი. მიუხედავად ამ ცვლილებებისა, თრუსოში დომინანტური იყო ქართული დამწერლობა და ქართული წერილობითი კულტურა, როგორც ამ მხარის მოსახლეობის კოლექტიური კულტურული იდენტობის ერთ-ერთი ძირითადი მახასიათებელი.

მოსახლეობის კულტურული იდენტობის თვალსაზრისით საინტერესო მასალებია წარმოდგენილი მოსახლეობის **აღწერის დავთრებში**. აღმოსავლეთ საქართველოს მთის მოსახლეობის აღწერები 1804, 1816, 1831, 1842, 1860, 1873 და 1886 წლებში ჩატარდა. საინტერესო სურათს იძლევა აღწერებში წარმოდგენილი გარკვეული კითხვარები, მაგალითად 1842 წლის აღწერაში თრუსოს სოფლების მოსახლეობის სარწმუნოების გრაფაში ყველას უწერია **ქართული** და ბერძნულ-**ქართული** სარწმუნოება. 1886 წელს შედგენილ საოჯახო სიებში თრუსოს ხეობის მოსახლეობის შინაურ, სალაპარაკო ენად წერია **ქართული** და **ოსური**; მითითებულია აგრეთვე, რომ მათ არ იციან რუსული (სახელმწიფო) ენა. აღწერის მსგავსი მონაცემები ასახავს რეალურ ისტორიულ სურათს და ღიად ჩანს, თუ რა ღირებულებების ირგვლივ ერთიანდება რეგიონის მოსახლეობა. არ აქვს მნიშვნელობა ეს ეთნიკური ჯგუფი მოსულია რეგიონში თუ არა, ფაქტია, რომ XIX საუკუნის 60-80-იან წლებამდე თრუსოს მოსახლეობის ეროვნული იდენტობის განმსაზღვრელი ფაქტორი ქართულია. მოგვიანებით, რუსიფიკაციის პირობებში ვითარება იცვლება.

იდენტობის კვლევის თვალსაზრისით საინტერესოა კამერალური აღწერებში დაცულ მიგრაციული პროცესების დინამიკა და მიმართულება. აღწერებიდან ჩანს, რომ თრუსო ეტაპობრივად იცვლება, რაც შესამჩნევი ხდება XIX საუკუნის 40-იანი წლებიდან, როცა მოსახლეობის მიგრაციის მიმართულება სამხრეთით, საქართველოს სხვა ისტორიულ მხარეებში გაცილებით აქტიურია, ვიდრე ჩრდილოეთით, ისტორიული ოსეთის ტერიტორიაზე. ამ შემთხვევაშიც საქმე გვაქვს თრუსოს მოსახლეობის იდენტობის გარკვეულ თავისებურებასთან, როცა იდენტობა არა ეთნიკურ, არამედ კულტურულ ფაქტორებს დაეფუძნა, ან თრუსოს მოსახლეობის კოლექტიური ისტორიული მეხსიერებაში კონსერვირებული იყო ეთნიკური იდენტობის ისეთი ძლიერები მარკერები, როგორცაა სახელმწიფოებრიობა, ონომასტიკური და ტოპონიმიკური მასალა, წეს-ჩვეულებები და ტრადიციები და ა. შ.

როგორც ჩანს, ამ ტიპის იდენტობის მარკერებმა განსაზღვრა თრუსოს მოსახლეობაში ქართულ-ოსური კულტურული ურთიერთობის ტრადიციული თავისებურებები. ამ მხრივ, საინტერესო ინფორმაციას იძლევა „მეტრიკული წიგნები“, იგივე საეკლესიო ჩანაწერები (1828-1917 წწ.), რომლებიც ნათელს ჰფენენ თრუსოს ხეობაში არსებულ რელიგიურ ვითარებას, ქართულ-ოსურ ნათესაურ და ნათელ-მრონობის კავშირებს.

დოკუმენტების დამუშავების შედეგად დადგინდა, რომ მეტრიკულ წიგნებსა და 1804, 1816, 1860 წლების კამერალურ აღწერებში თრუსოს მაცხოვრებლები - **შვილი** სუფიქსიანი

გვარებით არიან რეგისტრირებულნი, რაც ეთნიკური და კულტურული კუთვნილების განსაკუთრებული მაჩვენებელია. მაგალითად: სოფელ აბანოში გვხვდება გუდიაშვილი, ცაბოლიშვილი, ყარაშვილი, ბიზიკიშვილი, საპიაშვილი; ბურმასიგში - თუაშვილი, ურთაშვილი, თავაშვილი, ბულაციშვილი; გიმარას - ბეროზიშვილი, ბოცოშვილი; ქვემო და ზემო დესს - ხამიციშვილი/ხამცაშვილი, მირიქიშვილი, ყაზიაშვილი, თათარაშვილი, სალბიშვილი, ზაყაგორს - ქეთოშვილი; მნას - ქოქოშვილი, ქასაშვილი, აბაშვილი, ყუსაშვილი, ტეფს - ყალაგიშვილი, სუატისს - ქასაშვილი, სამბეგიშვილი, ელოშვილი, ბაციანიშვილი და ა.შ. უამრავი მაგალითის მოყვანა შეიძლება. მეტრიკულ წიგნებში 1890-იანი წლებიდან შეიმჩნევა მასიურად რუსული - ოგ // - ევ სუფიქსების დართვით გვარების გადაკეთება. მსგავსი შემთხვევები გვაქვს 1832, 1842, 1873 წლების კამერალურ აღწერებსა და 1886 წლის საოჯახო სიებში (ზოგადად ეს ტენდენცია მთელს საქართველოში შეინიშნება, მსგავსი მაგალითები გვაქვს ხევს სამრევლოების მეტრიკული წიგნების ჩანაწერებსა და კამერალურ აღწერებში).

გვხვდება საქართველოში გავრცელებული მამაკაცისა და ქალის ისეთი სახელები, როგორცაა: ფარნაოზი, ლევანი, ზაქარია, დავითი/დათიკო, ქრისტეფორე, ყაფლანი, ლუარსაბი, თედო, ონისე, ნიკო, ნინია, ლექსო, სანდრო, ბიჭი/ბიჭიკო, გლახა, გიგო, ნასყიდა, იობა, ბერდია, ილიკო და სხვ. ქალის სახელები - ნინო, ნუცა, ნინუცა, თეკლე, ქეთევანი, კეკე/კეკელო, ფეფელო, თინათინი/თინა, თამარი, მაგდანა, მელანია, ბაბალე, მაკრინე, მაია/მაიკო/მაკო, მალია, ხორეშან, ქალთამზე, ლელა, რუსუდანი, ნატო, საბედა, ელისო, ქალის სახელებიდან შეგვხდა სახელი დედოფალი/დედოფალა, ქალი და სხვ. მამაკაცის სახელად შეგვხდა ერისტავი/ერისთავი რომელიც საქართველოს სახელმწიფოს მოხელის - ერისთავის - ინსტიტუტიდან უნდა მომდინარეობდეს. ასევე მამაკაცის სახელად - ბაზალი, რომელიც ყაზბეგის მუნიციპალიტეტის ერთ-ერთ სოფელში დღესაც გვარად ფიქსირდება.

გამოვლინდა ნათესაური კავშირ-ურთიერთობების ისეთი შემთხვევები, როგორცაა ნათელ-მირონობა თრუსოს მოსახლეობასა და ქართველებს შორის. ამ საკითხის უკეთ შესწავლის მიზნით გავეცანით ასევე ხევს სამრევლოების - სტეფანწმინდის, სნოს, სიონისა და ყანობის მეტრიკული წიგნების ჩანაწერებს. გამოიკვეთა საინტერესო ფაქტები, კერძოდ: ადრეული, 1828-1830 წლების, ჩანაწერებში მასიურად გვხვდება ქართველების მიერ თრუსოს მოსახლეობის მონათვლის ფაქტები.

მაგალითად: 1828 წელს კობის სამრევლოს სოფელ ბაზილანში მცხოვრები გაბრიელ აბაშვილის ვაჟის ივანეს ნათლიად იხსენიება აზნაური ლუარსაბ ფურცელაძე (ფონდი 489, ანაწერი 6, დოკუმენტი N73). იმავე წლის ცნობით ნაოყავში მცხოვრები გიორგი მეთე შვილის (sic) შვილების ნათლია იყო მლეთაში მცხოვრები ნინია ნაზლაიძე. ოქროყანაში მცხოვრები გუდიაშვილის ვაჟის ლუარსაბის ნათლიად დასახელებულია გორისციხეში მცხოვრებმა გლახა ჩქარიული [ჩქარეული]; 1828 წელს აბანოს სამრევლოში მაცხოვრებელი სიმონ ბიზიკიშვილის შვილები ყანობში მცხოვრებ მარტია კურკუმულს მოუნათლავს. იმავე წლის და იმავე სამრევლოში მცხოვრები ბოჩოშვილი თომას ქალიშვილის სოფიოს ნათლიად მოხსენიებულია გლახა კობიაშვილი. იმავე გლახა კობიაშვილს 1828 წელს მოუნათლავს აბანოს სამრევლოში მცხოვრები გიორგი ბულაჩიშვილის ვაჟი მიხაილი. 1828 წელს აბანოს სამრევლოში

მცხოვრები ბეროზიშვილი გოგიას ასულ სალომეს ნათლიად იხსენიება თევდორე ნაზარიშვილი. 1828 წელს აბანოს სამრევლოში მცხოვრები ყაზიბეგ საპიშვილის ასულ ნინოს ნათლია იყო გორისციხეში მცხოვრები გიორგი ელოშვილი. 1828 წელს იმავე სამრევლოს სავატისში მცხოვრებ გიორგი ელოშვილის ვაჟის ივანეს ნათლიად იხსენიება ნინია ნაზლაიძე. 1828 წელს გრემისხევში მცხოვრებ გიორგი გედევანოვს [გედევანიშვილს] მოუწაულებია აბანოს სამრევლოში მცხოვრები ივანე საპიშვილის ასული სოფიო. 1829 წელს იმავე სამრევლოში მცხოვრები ჩაბელაშვილი ზაქარიას ვაჟის ალექსის ნათლიად იხსენიება გორისციხეში მცხოვრები გლახა ჩქარეული. იმავე გორისციხეში მცხოვრებმა გიორგი ჩქარეულმა 1829 წელს მონათლა აბანოში მაცხოვრებელი ივანე საპიშვილის ქალიშვილი ბარბარე. 1829 წელს სოფელ აბანოში მცხოვრები ჩაბათის შვილი ომარის ვაჟიშვილის სვიმონის ნათლიად დასახელებულია ყანოში მცხოვრები ივანე კურკუმული. 1829 წელს კობის სამრევლოს სოფელ უხათში მცხოვრები ქობალის შვილი ნინიას ქალიშვილი მონათლა ხურთისში მცხოვრებმა მარტია გოგიშვილმა. 1830 წელს კობში მცხოვრები ბათასშვილის ვაჟი დავითი მონათლა სიონში მცხოვრებმა ომან დავითასშვილმა. 1830 წელს სოფელ უხათში მცხოვრები მრიქაშვილი [მირაქიშვილის] იოსების ვაჟი ვასილი მლეთაში მცხოვრებ ნინია ნაზლაიძეს მოუწაულებია და ა.შ. (ფონდი 489, ანაწერი 6, დოკუმენტი N120).

თრუსოს მოსახლეობის ნათელ-მრონული ნათესაური კავშირები ხევისა და საქართველოს სხვა მხარეების მოსახლეობასთან შემდგომ წლებში ინტენსიური ჩანს. 1865 წლის ცნობით აბანოს სამრევლოს სოფელ ტეფში მცხოვრები უმარ ყალაგიშვილის ვაჟი გიორგი მონათლა ხურთისში მცხოვრებმა სვიმონ ტუჩაშვილმა (ფონდი 489, ანაწერი 6, დოკუმენტი N1813). ამავე სვიმონ ტუჩაშვილმა მონათლა სუატისში მცხოვრები ივანე ქასაშვილის ვაჟი ესტატე (ფონდი 489, ანაწერი 6, დოკუმენტი N1813). 1867 წელს აბანოს სამრევლოს სოფელ გიმარას მკვიდრის ეფრემ ბეროზიშვილის ვაჟის ნათლიად იხსენიება ხარხეთში მცხოვრებმა ბერა გვიანიშვილი (ფონდი 489, ანაწერი 6, დოკუმენტი N1910). 1869 წელს სოფელ ქეთრისში მცხოვრები ცოფანა ქოქაშვილის ვაჟის ეფიმის ნათლია იყო ფრეხეთში მცხოვრები გლახა ხუროშვილი (ფონდი 489, ანაწერი 6, დოკუმენტი #2109). აბანოს სამრევლოს სოფელ ტეფს მცხოვრები გუდა ყალაგიშვილის ვაჟი იაკობი ჩირიკში მცხოვრებმა მიხეილ კობაიძემ მონათლა (ფონდი 489, ანაწერი 6, დოკუმენტი N2121). 1867 წლის ცნობით კობის სამრევლოს სოფელ ბაზილანში მცხოვრები დუდა ზაჩიევის ქალიშვილის ნათლია იყო სოფელ პავლეურში მცხოვრები იაგორ გარსევანოვი [გარსევანიშვილი] (ფონდი 489, ანაწერი 6, დოკუმენტი N1910.). 1867 წელს კობში მცხოვრები დუდა თავაშვილის ასული ელენე სტეფანწმინდაში მცხოვრებ ისაკ ჩოფიკაშვილს მოუწაულებია (იგივე დოკუმენტი); იმავე წლის მეტრიკული წიგნიდან ცნობილი ხდება, რომ სოფელ შავარდენში მცხოვრები გლახა ქოქაშვილის ვაჟი გიორგი ხურთისში მცხოვრებმა სიმონ ტუჩაშვილმა მონათლა (იგივე დოკუმენტი). 1867 წელს კობის სამრევლოს სოფელ ბაზილანში მცხოვრები ალექსი ყარაშვილის ვაჟის სოლომონის ნათლიად დასახელებულია ანანურში მაცხოვრებელი და კობში მოვაჭრე სოლომან ფიცხელაური (იგივე დოკუმენტი). იმავე სამრევლოს სოფელ ნაოყავში მცხოვრები მანბოლ აგაევის ქალიშვილი მონათლა კაიშაურში მცხოვრებმა აღდგომელა ზაქაიძემ (ფონდი 489, ანაწერი 6, დოკუმენტი N2109). 1869 წლის კობის სამრევლოს ჩანაწერის მიხედვით ზემო უხათში მცხოვრები თოთი თუაევის ვაჟის

დავითის ნათლიად ჩადისციხეში მცხოვრები თევდორე ქავთაროვი [ქავთარამე] სახელდება (იგივე დოკუმენტი). 1870 წლის ცნობით კობში მცხოვრები გრიგოლ თუაევის ქალიშვილის ნათლიად დასახლებულია სტეფანწმინდაში მცხოვრები ვასილ ეფხოშვილი, იმავე ვასილ ეფხოშვილს კობშივე მცხოვრები ივანე თუაევის ქალიშვილი სალომე მოუნათლავს (ფონდი 489, ანაწერი 6, დოკუმენტი #2121). და ა.შ. კობისა და აბანოს სამრევლოებში ნათლობის მრავალი ფაქტი დასტურდება, რომელიც XX საუკუნის დასაწყისშიც გვხვდება, ჩვენ მხოლოდ რამდენიმე მაგალითით შემოვიფარგლეთ.

თუ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში უმეტეს შემთხვევაში ქართველების მხრიდან ოსების მონათვლის ფაქტები გვაქვს, მეორე ნახევრიდან უკვე ოსების მიერ ქართველების მონათვლის შემთხვევებიც დასტურდება. ასეთი ფაქტები მრავლადაა დადასტურებული მაგალითად, გარბანის, სნოს, ოქროყანის, გიმარას და სხვა სოფლებში.

საეკლესიო მოწყობის მიხედვით თრუსოს მოსახლეობა აბანოსა და კობის სამრევლოებად იყოფოდა, აბანოსა და კობის სამრევლოებში გამონაკლის შემთხვევაში საეკლესიო მსახურებას ხევის დანარჩენი სამრევლოების - სტეფანწმინდის, სნოს, სიონის, და ყანობის სამღვდლოება ატარებდა. შეიძლება ითქვას, რომ საეკლესიო წიგნები მდიდარი წყაროა თრუსოს ხეობაში მცხოვრები მოსახლეობის ნათესაური კავშირ-ურთიერთობების, ნათელ-მირონობის, ქორწინებაში შემავალი ეროვნების, მისი სოციალური წარმოშობის, მდგომარეობის, მოსულობის თუ შერეული ქორწინების შესასწავლად.

მეტრიკული წიგნების შესწავლის შემდეგ ჩვენთვის საინტერესო ქართულ-ოსური კულტურული ურთიერთობის თავისებურებანი გამოიკვეთა, კერძოდ:

- ✓ აღმოჩნდა, რომ კობისა და აბანოს სამრევლოებში XX საუკუნის დასაწყისამდე საეკლესიო მსახურება ქართულ ენაზე სრულდებოდა ქართველი სასულიერო პირების მიერ. აბანოსა და კობის სამრევლოებში არის შემთხვევები, როდესაც მღვდლის გარეშე დარჩენილ მრევლს ხევის დანარჩენი სამრევლოების, - სტეფანწმინდის, სნოს, სიონის, და ყანობის სამღვდლოება დროებით ემსახურებოდა.
- ✓ ქორწინების აქტების შესწავლით დგინდება, რომ ადრეულ წლებში ქორწინებები უმეტეს შემთხვევაში თრუსოს ხეობის მოსახლეობაში ხდებოდა, გვიან პერიოდში კი თანდათანობით მატულობს შერეული ქორწინებები.
- ✓ მეტრიკულ წიგნებზე დაკვირვებამ გამოავლინა კიდევ ერთი საინტერესო ფაქტი: გვარები, რომელიც თრუსოშიც ფიქსირდება და ხევისა და მთიულეთის სოფლებშიც, თრუსოში მოსახლე ყველა ეს გვარი ოსებად არიან რეგისტრირებულნი, ხოლო ხევის სოფლებში მაცხოვრებლები - ქართველებად, რომლებიც სხვა საისტორიო წყაროებით დადასტურებულად ქართული ეთნიკური სამყაროს განუყოფელი ნაწილია.
- ✓ მეტრიკული წიგნების შესწავლამ დაგვანახა, რომ მასიურად მიმდინარეობდა თრუსოში მოსული მოსახლეობის ენობრივი და ეთნიკური ასიმილაცია, როგორც ქართველებთან შერეული ოჯახების წყალობით, ასევე რუსეთის იმპერიის მიერ წამოწყებული გარუსების პოლიტიკის წყალობით.

მოსახლეობის კულტურული იდენტობის ნათელი ისტორიები ჩანს „ოსეთის სასულიერო კომისიის“ (1774-1861) და „კავკასიაში მართლმადიდებელი ქრისტიანობის აღმდგენი საზოგადოების“ (1863-1917), საქართველოს ეგზარქოსის ფონდის საარქივო მასალებში. აღნიშნული მასალები მოგვითხრობენ არამარტო XIX საუკუნის თრუსოს ხეობაში რელიგიური ვითარების, არამედ სასულიერო პირებისა და მრევლის ვინაობის, მათი სოციალური, ეკონომიკური, რელიგიური და საგანმანათლებლო ცხოვრების შესახებ. დასახელებული ფონდების საარქივო მასალები შინაარსიდან გამომდინარე შესაძლებელია დავაჯგუფოთ შემდეგნაირად: ა) საარქივო მასალები თრუსოს ხეობაში მოღვაწე სასულიერო პირების შესახებ; ბ) საარქივო მასალები თრუსოს ხეობაში არსებული ეკლესია-მონასტრების მდგომარეობის შესახებ; გ) საარქივო მასალები ოსების გაქრისტიანების შესახებ; დ) კერძო ხასიათის სხვადასხვა საარქივო მასალა (ფონდი №488, ანაწერი 1, დოკუმენტი №2941 და ა.შ.), დამუშავებული საარქივო დოკუმენტებიდან გამომდინარე, შეგვიძლია გამოვიტანოთ შემდეგი დასკვნები:

- ✓ XIX საუკუნეში, თრუსოს ხეობაში მართლმადიდებელ ქართველ მოსახლეობასთან ერთად ცხოვრობდნენ ქრისტიანი ოსები;
- ✓ ხეობაში ძირითადად მოღვაწეობდნენ ქართველი სასულიერო პირები, მაგრამ სამრევლოებში შეინიშნებოდა სასულიერო პირების ნაკლებობა;
- ✓ თრუსოს ხეობაში ძირითადად მოღვაწეობდნენ ოსური და რუსული ენების უცოდინარი ქართველი სასულიერო პირები, შესაბამისად, ქრისტიანული ღმრთისმსახურება მიმდინარეობდა ქართულ ენაზე;
- ✓ მძიმე კლიმატური პირობების გამო, სასულიერო პირების მიერ ხშირად ხდებოდა სამრევლოების თვითნებურად მიტოვება;
- ✓ ახლადგაქრისტიანებულ ოსებს ესაჭიროებოდათ ეკლესია და სასულიერო პირები თავიანთი რელიგიური მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად;
- ✓ მძიმე ვითარება იყო საგანმანათლებლო თვალსაზრისითაც; არ არსებობდა სასწავლებლები სადაც შეიძლებოდა საეკლესიო განათლების მიღება, შესაბამისად ხეობის მოსახლეობა და სასულიერო პირები განიცდიდნენ საეკლესიო წიგნების ნაკლებობას;
- ✓ თრუსოს ხეობის სამრევლოს ეკლესიები სავალალო მდგომარეობაში იყო. საჭირო იყო ძეგლების რესტავრაცია და გამაგრება.

ამრიგად, თრუსოს ინტერდისციპლინარული კვლევების საფუძველზე, გამოვლინდა ქართველთა ეთნიკური და კულტურული იდენტობის ძირითადი მახასიათებლები და კოლექტიური ისტორიული მეხსიერების ძირითადი ფაქტორები, ეთნოკულტურული და რელიგიური იდენტობა, წარსულის არტეფაქტებით გადმოცემული განწყობები და XIX-XX სს. ქართულ-ოსური ურთიერთობების ისტორიები.

დამოწმებული საარქივო მასალა და ლიტერატურა:

საარქივო მასალები:

ფონდი 489 - საქართველო-იმერეთის სინოდალური კანტორა, საქართველოს ეროვნული საისტორიო ცენტრალური არქივი.

- ფონდი №488 - საქართველოს ეგზარქოსის კანცელარია, საქართველოს ეროვნული საისტორიო ცენტრალური არქივი.
- ლიტ. მუზ, დოკუმენტი N1659: საქართველოს გიორგი ლეონიძის სახელობის ქართული ლიტერატურის სახელმწიფო მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი, დოკუმენტი #16597.
- სტეფანწმინდის ისტორიული მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი, დოკუმენტი #1067.
- ხცე, Hd-3906: კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, დოკუმენტი Hd-3906.
- ხცე, Qd-1617: კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი Qd-1617.
- ხცე, Hd-12580: კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი Hd-12580.

ლიტერატურა:

- ახალაძე, ლ., შიოლაშვილი, ნ., ფხალაძე, თ., ბურდული, გ., ქისტაური, გ. (2021). თრუსოს ხეობის კომპლექსური შესწავლის საკითხისათვის. *ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია*, (VI), 1-23. <http://sciencejournals.ge/index.php/HAE/article/view/176>.
- ახალაძე, ლ. (2021). *საქართველოს განათლებისა და კულტურის ისტორიის ნარკვევები - აფხაზეთი (XIX-XX სს)*. თბილისი.
- გაგოშიძე გ. (2021). ქართული წარწერები თრუსოსა და მნის ხეობაში, *წიგნში: თრუსო-ისტორიული და ეთნოკულტურული პრობლემები*. თბილისი.
- გიულდენშტედტი. (1962). *მოგზაურობა საქართველოში*. ტომი პირველი. თბილისი.
- დიუბუა დე მონპერე. (1840). მოგზაურობა კავკასიის გარშემო. Ab 172, ტომი IV, *LIBRAIRIE DE GIDE. RUE DE SEINE SAINT-GERMAIN*, №6 BIS. პარიზი. (თრუსოს შესახებ ცნობები ფრანგულიდან სპეციალურად ჩვენთვის თარგმნა მარიამ ფარეშიშვილმა).
- დოლიძე, ი. (1965). „ძველი ერისთავთა“. *ქართული სამართლის ძეგლები*. ტ. II. თბილისი.
- დოლიძე, ი. (1970). სამთავისის სამწყსოს დრამისა და შესავლის წიგნი. *ქართული სამართლის ძეგლები*. ტ. III. თბილისი.
- ბატონიშვილი ვახუშტი. (1973). აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. *ქართლის ცხოვრება*. ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი.
- თოფჩიშვილი, რ. (2016). *დეალეთი და დეალები*. თბილისი.
- თოფჩიშვილი, რ. (2019). *თრუსო-საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე*. თბილისი.
- „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. (1963). *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*. წიგნი I, (V-X სს.), ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით. თბილისი.
- მოჩხუბარიძე, ა. (1880). მოხევეები და იმათი ცხოვრება. *გაზ. „დროება“*, #1880, ##156.
- ორბელიანი, პაპუნა, (1981). *ამბავნი ქართლისანი*. ელენე ცაგარეიშვილის გამოცემა. თბილისი.
- დიტრიხ კრისტოფ ფონ რომელი. (2011). *კავკასიის ხალხები*. რედაქტორი ლია მელიქიშვილი, თარგმანი გერმანულიდან ნ. გიომვილისა. თბილისი.

- ენტონი დევიდ სმითი. (2004). *ნაციონალიზმი. თეორია, იდეოლოგია, ისტორია*. თარგმანი ინგლისურიდან მარიამ ჩხარტიშვილისა. ქართული ტექსტის რედაქტორი რუსუდან ამირეჯიბი მალენი. თბილისი.
- ქრონიკები. (1967). ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა - შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თედო ჟორდანიას მიერ - წიგნი მესამე, გამოსაცემად მოამზადეს გივი ჟორდანიამ და შოთა ხანთაძემ. თბილისი.
- შარაშიძე, ქ. (1954). საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVIII სს.) (გერგეტის მატანე), კრებული: „*მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის*“. თბილისი.
- ცაგარეიშვილი, ე. (2012). წანარების ტომის ისტორიიდან. მუშაკი სულიერისა ვენახისაჲ. ეძღვნება მიხეილ ქავთარიას 80 წლის იუბილეს. თბილისი.
- ჯაფარიძე, გ. (2012). წანართა შესახებ. *ძიებანი საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთის ისტორიაში*, ტ. I. თბილისი.
- Акты. (1878). Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею, Архивъ главнога управления наместника кавказскаго, Том VII, Изданъ под редакциею председателя комиссии Ад. Берже. Тифлисъ.
- Акты. (1868). Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею, Архивъ главнога управления наместника кавказскаго, Том II, Изданъ под редакциею председателя комиссии Ад. Берже. Тифлисъ.

REFERENCES

Archival materials:

- pondi 489 - sakartvelo-imeretis sinodaluri k'ant'ora, sakartvelos erovnuli sai-t'orio tsent'raluri arkivi. [Fund 489 - Georgia-Imereti Synodal Office, National Historical Central Archive of Georgia].
- pondi №488 - sakartvelos egzarkosis k'antselaria, sakartvelos erovnuli saist'orio tsent'raluri arkivi. [Fund No. 488 - Chancellery of the Exarch of Georgia, National Historical Central Archive of Georgia].
- lit'. muz, dok'ument'i N1659: sakartvelos giorgi leonidzis sakhelobis kartuli lit'erat'uris sakhelmts'ipo muzeumi, khelnats'erta pondi, dok'ument'i #16597. [Literature Museum Document N1659: Giorgi Leonidze State Museum of Georgian Literature of Georgia, Manuscript Fund, document #16597].
- st'epants'minids ist'oriuli muzeumi, khelnats'erta pondi, dok'ument'i #1067. [Historical Museum of Stefantsminida (Kazbegi), Manuscript Fund, document #1067].
- khtse, Hd-3906: k'orneli k'ek'elidzis sakhelobis sakartvelos khelnats'erta erovnuli tsent'ri, dok'ument'i Hd-3906. [NMC, Hd-3906: Korneli Kekelidze National Center for Manuscripts of Georgia, document Hd-3906]. NMC = National Manuscript Center.

- khtse, Qd-1617: k'orneli k'ek'elidzis sakhelobis sakartvelos khelnats'erta erovnuli tsent'ri Qd-1617. [NMC, Qd-1617: National Center of Georgian Manuscripts named after Korneli Kekelidze Qd-1617].
- khtse, Hd-12580: k'orneli k'ek'elidzis sakhelobis sakartvelos khelnats'erta erovnuli tsent'ri Hd-12580. [NMC, Hd-12580: National Center of Georgian Manuscripts named after Korneli Kekelidze Hd-12580].

Literature:

- akhaladze, l., shiolashvili, n., pkhaladze, t., burduli, g., kist'auri, g. (2021). trusos kheobis k'omp'leksuri shests'avlis sak'itkhisatvis. *ist'oria, arkeologia, etnologia, (VI)*, 1-23. [For the issue of the complex study of the Truso valley. *History, Archeology, Ethnology, (VI)*, 1-23.] <http://sciencejournals.ge/index.php/HAE/article/view/176>.
- akhaladze, l. (2021). *sakartvelos ganatlebisa da k'ult'uris ist'oriis nark'vevebi - apkhazeti (XIX-XX ss). [Narratives of the history of education and culture of Georgia - Abkhazia (XIX-XX centuries)]*. Tbilisi.
- gagoshidze g. (2021). kartuli ts'arts'erebi trusosa da mnis kheobashi, ts'ignshi: truso-ist'oriuli da etnok'ult'uruli p'roblemebi. [Georgian inscriptions in Thruso and Mni valley, in the book: Thruso-historical and ethnocultural problems]. Tbilisi.
- giuldensht'edt'i. (1962). *mogzauroba sakartveloshi. t'omi p'irveli*. [Journey to Georgia. volume one]. Tbilisi.
- diubua de monp'ere. (1840). *mogzauroba k'avk'asiis garshemo*. Ab 172, t'omi IV, LIBRAIRIE DE GIDE. RUE DE SEINE SAINT-GERMAIN, N°6 BIS. [Travel around the Caucasus. Ab 172, Volume IV, LIBRAIRIE DE GIDE. RUE DE SEINE SAINT-GERMAIN, N°6 BIS]. Paris. (trusos shesakheb tsnobebi prangulidan sp'etsialurad chventvis targmna mariam pareshishvilma). [(Information about Truso was translated from French by Mariam Fareshishvili specially for us)].
- dolidze, i. (1965). „dzegli eristavta“. *kartuli samartlis dzeglebi. t'. II. [“Monument of Aristocrats”. Monuments of Georgian law. T. II]*. Tbilisi.
- dolidze, i. (1970). samtavisis samts'qsos dramisa da shesavlis ts'igni. *kartuli samartlis dzeglebi. t'. III*. [Samtavisi Samtskso Drama and Introduction Book. *Monuments of Georgian law. T. III*]. Tbilisi.
- bat'onishvili vakhusht'i. (1973). aghts'era sameposa sakartvelosa. *kartlis tskhovreba. t'. IV, t'ekst'i dadgenili qvela dziritadi khelnats'eris mikhedvit s. qaukhchishvilis mier*. [Description of the Kingdom of Georgia. *Kartli's life. T. IV*, the text established by all major manuscripts according to s. by Kaukhchishvili]. Tbilisi.
- topchishvili, r. (2016). *dvaleti da dvalebi. [Dvaleti and dvals]*. Tbilisi.
- topchishvili, r. (2019). *truso-sakartvelos ist'oriul-etnografiuli mkhare. [Thruso-historical-ethnographic area of Georgia]*. Tbilisi.
- „moktsevaᵠ kartlisაᵠ“. (1963). *dzveli kartuli agiografiuli lit'erat'uris dzeglebi. ts'igni I, (V-X ss.)*, ilia abuladzis khelmdzghvanelobita da redaktsiit. [“Conversion of Kartli”, *Monuments of ancient*

- Georgian hagiographic literature*. Book I, (V-X centuries), under the direction and editing of Ilia Abuladze]. Tbilisi.
- mochkhubaridze, a. (1880). mokheveebi da imati tskhovreba. gaz. „droeba“, #1880, ##156. [The Mokhevei and their life. Gas. "Droeba", #1880, ##156].
- orbéliani, p'ap'una, (1981). *ambavni kartlisani*. elene tsagareishvilis gamotsema. [Ambavni Kartlisani. Elene Tsagareishvili publication]. Tbilisi.
- dit'rikh k'rist'op pon romeli. (2011). *k'avk'asiis khalkhebi*. redakt'ori lia melikishvili, targmani germanulidan n. gioshvili. [Peoples of the Caucasus. Editor Lia Melikishvili, translation from German by N. of Gioshvili]. Tbilisi.
- ent'oni devid smiti. (2004). *natsionalizmi. teoria, ideologia, ist'oria*. targmani inglisuridan mariam chkhart'ishvilisa. kartuli t'ekst'is redakt'ori rusudan amirejibi maleni. [Nationalism. Theory, ideology, history. Translation from English by Mariam Chkhartishvili. The editor of the Georgian text is Rusudan Amirejibi Maleni]. Tbilisi.
- kronik'ebi. (1967). *kronik'ebi da skhva masala sakartvelos ist'oriisa da mts'erlobisa* - shek'rebili, kronologiadats'qobili da akhsnili tedi zhordaniას მერ - ts'igni mesame, gamosatsemad moamzades givi zhordaniას da shota khantadzem. [Chronicles and other material of Georgian history and writing - collected, chronologically arranged and explained by Tedi Jordania - book three, prepared for publication by Givi Jordania and Shota Khantadze]. Tbilisi.
- sharashidze, k. (1954). sakartvelos ist'oriis masalebi (XV-XVIII ss.) (gerget'is mat'iane), k'rebuli: „masalebi sakartvelosa da k'avk'asiis ist'oriisatvis“. [Materials of the history of Georgia (XV-XVIII centuries) (Gergeti chronicle), collection: "Materials for the history of Georgia and the Caucasus"]. Tbilisi.
- tsagareishvili, e. (2012). *ts'anarebis t'omis ist'oriidan. mushak'i sulierisa venakhisao*. edzghvneba mikheil kavtariას 80 ts'lis iubiles. [From the history of the Tsanare tribe. A worker of the spiritual vineyard. Dedicated to the 80th anniversary of Mikheil Kavtaria]. Tbilisi.
- japaridze, g. (2012). ts'anarta shesakheb. dziebani sakartvelosa da akhlo aghmosavletis ist'oriashi, t'. I. [About the Tsanar's. Researches in the history of Georgia and the Middle East, Vol. I]. Tbilisi.
- Akty. (1878). Akty, sobrannye Kavkazskoju arheograficheskiju komissieju, Arhiv# glavnago upravlenija nam-e-stnika kavkazskago, Tom VII, Izdan# pod redakcieju predsedatelja komissii Ad. Berzhe. [Acts collected by the Caucasian Archaeographic Commission, Archive of the Main Directorate of the Viceroy of the Caucasus, Volume VII, Published under the editorship of the Chairman of the Commission Ad. Berger]. Tiflis.
- Akty. (1868). Akty, sobrannye Kavkazskoju arheograficheskiju komissieju, Arhiv# glavnago upra-v-lenija namestnika kavkazskago, Tom II, Izdan# pod redakcieju predsedatelja komissii Ad. Berzhe. [Acts collected by the Caucasian Archaeographic Commission, Archive of the Main Directorate of the Viceroy of the Caucasus, Volume II, Published under the editorship of the Chairman of the Commission Ad. Berger]. Tiflis.

კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ ფუნდამენტური გრანტით დაფინანსებული პროექტის „თრუსოს ხეობის დემოგრაფია და მოსახლეობის კულტურული იდენტობები“-ს ფარგლებში. საგრანტო ხელშეკრულების № FR-19-7379